

نقش حوزه های علمیه در راهبردهای فرهنگ عمومی و دینداری جامعه

فاطمه فاطمی نهاد^۱

۱- طلبه سطح ۴، تفسیر تطبیقی، موسسه آموزش عالی حوزوی معصومیه خواهران، قم.

چکیده

حوزه های علمیه به عنوان مهد پرورش مجتهدان وارسته، با بهره گیری از منابع اصیل اجتهاد، اقامه دین را در ابعاد فردی، اجتماعی و حاکمیتی وظیفه خود می دانند. روحانیت، به ویژه در ایران، در طول تاریخ نقش مهمی در پیشبرد فرهنگ قرآنی در جامعه داشته است. نقش حوزه های علمیه در شکل گیری فرهنگ عمومی و دینداری از شش منظر قابل بررسی است تولید و ترویج فرهنگ دینی، دفاع از حدود دینی و مقابله با انحرافات، هدایت جامعه در زمان غیبت امام معصوم، تسهیل در اجرای احکام اسلامی، تعامل با رسانه ها و فعالیت های فکری- فرهنگی، مدیریت و مشارکت فعال در عرصه بین المللی، لذا حوزه های علمیه در ترویج فرهنگ دینی، دفاع از مرزهای دینی، هدایت جامعه، تسهیل اجرای احکام اسلامی، تعامل با رسانه ها و مدیریت حضور بین المللی نقش اساسی دارند.

واژگان کلیدی: حوزه علمیه، جامعه، دینداری فرهنگ عمومی

مقدمه

حوزه علمیه بر مبنای تعالیم قرآن کریم و مکتب اهل بیت علیهم السلام، مسئولیت مهم تبیین و تفسیر، تعلیم و تربیت، تبلیغ، دعوت و دفاع از دین را در راستای اعلای کلمه توحید به عهده دارد. این رسالت عظیم، استمرار رسالت نبی مکرم صلی الله علیه و آله و سلم و اهل بیت علیهم السلام است که در عصر غیبت بر عهده فقیهان جامع الشرایط

گذارده شده است. حوزه‌های علمیه به عنوان مهد پرورش مجتهدان وارسته، با بهره‌گیری از منابع اصیل اجتهاد، اقامه دین را در ابعاد فردی، اجتماعی و حاکمیتی وظیفه خود می‌داند و در امتداد عظمت‌آفرینی خود، در عصر امام خمینی ^{قدس سره} به استقرار و استمرار حکومت اسلامی بر پایه فقه اهل بیت ^{علیهم السلام} اهتمام تام دارد. اکنون که این نظام مقدس پایه‌گذاری تمدن اسلامی را در دستور کار خود قرار داده است (دفتر برنامه ریزی و نظارت راهبردی، ۱۳۹۴). نقش حوزه‌های علمیه به عنوان سازمان روحانیت در گسترش و ترویج دین و آموزه‌های آن به اندازه‌ای آشکار است که به بیان استاد مطهری: «کسانی که آرزوی اعتلای آیین مبین اسلام را در سر دارند و درباره علل ترقی و انحطاط مسلمین در گذشته دور و نزدیک می‌اندیشند، نمی‌توانند درباره دستگاه رهبری آن یعنی سازمان مقدس روحانیت نیندیشند» (غفاری پور، ۱۳۹۳). حوزه‌های علمیه به عنوان مهد پرورش مجتهدان وارسته، با بهره‌گیری از منابع اصیل اجتهاد، اقامه دین را در ابعاد فردی، اجتماعی و حاکمیتی وظیفه خود می‌دانند. روحانیت، به ویژه در ایران، در طول تاریخ نقش مهمی در پیشبرد فرهنگ قرآنی در جامعه داشته است. آنها در تقویت انسجام و جلوگیری از پراکندگی اجتماعی نقش داشته‌اند. حوزه و روحانیت، از عناصر مهم و اصلی مولد فرهنگ در کشور ما بوده‌اند، و گفتار و کردار این قشر دینی، همواره حجت شرعی و مقبول افراد بوده است. همچنین، حوزه‌های علمیه در گام دوم انقلاب، با تأکید بر ویژگی‌های اجتماعی دهه‌ها اخیر به روشنگری در زمینه‌های فرهنگی اجتماعی داخلی در برهه‌های حساس تاریخی پرداخته است. این نشان می‌دهد که حوزه‌های علمیه نه تنها در ترویج فرهنگ دینی بلکه در دفاع از حریم دین و مقابله با انحرافات نیز نقش اساسی دارند (بهروزی، ۱۴۰۰). روحانیت همواره نسبت به نظام دینی و ارزشی و تربیت در صف اول مجاهدت و تلاش علمی و عملی بوده است. اما گاه برخی با ایجاد مغالطه‌ای در اذهان که اگر حوزه‌های علمیه وارد مسائل جهانی، مسائل سیاسی مسائل چالشی نمیشدند این قدر دشمن نمیداشتند و محترم‌تر از امروز بودند، درصدد انزوای روحانیت هستند. به باور حضرت آیت الله خامنه‌ای (۱۳۸۹) این مغالطه است و هیچ، جمعی هیچ نهادی، هیچ مجموعه‌ای با ارزشی به خاطر انزوا و کناره‌گیری و گوشه‌نشینی و خنثی حرکت کردن، هرگز در افکار عمومی احترام برانگیز نبوده است بعد از این هم نخواهد بود. ... اولاً حاشیه‌نشین شدن حوزه‌ی علمیه‌ی قم و هر حوزه‌ی علمیه‌ی دیگری به حذف شدن می‌انجامد وارد جریانات اجتماع و سیاست و مسائل چالشی نبودن به تدریج به حاشیه رفتن و فراموش شدن و منزوی شدن می‌انجامد لذا روحانیت شیعه با کلیت خود با قطع نظر از استثناهای فردی و مقطعی همیشه در متن حوادث حضور داشته است. ... نظام

جمهوری اسلامی به لحاظ نظری و علمی محتاج علمای دین و حوزه های علمیه و مستظهر به تلاش علمی آنهاست نظام متکی به حوزه های علمیه است؛ متکی به ،علما برجستگان و صاحب نظران دینی است. یک مفهوم دیگر هم این است که حوزه و روحانیت نسبت به نظام دینی بی تفاوت نیست. هیچ روحانیای، هیچ عالم دینی هیچ خادم اسلامی نمیتواند نسبت به نظامی که بر اساس اسلام پدید آمده است با انگیزه ی اسلام حرکت کرده است و کار میکند بیتفاوت باشد (کافی و همکاران، ۱۳۹۹). اگرچه نفس وجود روحانیت در تمام عرصه های انقلاب بی نظیر و استثنایی است، ولی به نظر می رسد که در دهه چهارم انقلاب دارای نقش ویژه و خاصی است که اگر چه پاره ای از آنها در تمام دوران انقلاب حایز اهمیت است، ولی در کل بنابر ضرورت و حساسیتی که این دوره برای انقلاب دارد از ارزش و اهمیت بیشتری برخوردار است (اسمعیل زاده، ۱۳۹۶)، لذا لازم است ضمن بررسی چارچوب و چشم اندازه های حوزه های علمیه در تحقق جامعه دینی به نقش نقش حوزه های علمیه در راهبردهای فرهنگ عمومی و دینداری جامعه پرداخته و این راهبردها تبیین گردد.

اهمیت و ضرورت پژوهش

پرداختن به ارائه نقش نقش روحانیت در فرهنگ عمومی و جامعه دینی از آن جهت مهم است که، به درک بهتر از این نقش ها و وظایف کمک می کند و اهمیت آن را در حفظ و ترویج فرهنگ دینی و هدایت جامعه تاکید می کند.

مسئله اصلی پژوهش و سوالات فرعی

این پژوهش به دنبال پاسخگویی به این سوال است که نقش حوزه های علمیه در راهبردهای فرهنگ عمومی و دین داری جامعه چیست؟ پاسخ به این سوال مستلزم پرداختن به سوالات فرعی است که برخی از آنها عبارتند از:

فرهنگ عمومی جامعه چیست؟

راهبردهای حوزه علمیه در تحقق دینداری در جامعه کدامند؟

مبانی نظری پژوهش

فرهنگ عمومی

فرهنگ تعیین کننده چگونگی تفکر و احساس اعضای جامعه است. فرهنگ راهنمای اعمال انسان‌ها و معرف جهان‌بینی‌های آن‌ها در زندگی است. همه انسان‌هایی که از گذشته‌های دور تاکنون در اقصی نقاط دنیا زندگی کرده‌اند؛ فرهنگ داشته‌اند. پس فرهنگ یک پدیده عام است و هیچ گروه یا فردی در جامعه انسانی نمی‌توان یافت که فرهنگ نداشته باشد؛ اما از آنجایی که اقوام و جوامع مختلف به نحوه یکسانی در برآوردن نیازهای خود و برخوردشان برای رفع نیازها یکسان نبوده است، طبیعتاً فرهنگ خاص خود را ساخته و پرداخته‌اند و از این‌رو است که در جوامع مختلف، تنوع فرهنگی به چشم می‌خورد. لیکن در یک جامعه بزرگ، قوم یا ملت، بسیاری از ارزش‌ها، باورها، هنجارها، معیارها و الگوهای رفتاری هستند که گذشته از تکرر فرهنگی قومیت‌های مختلف جامعه، جنبه عام داشته، همگان آن را پذیرفته‌اند و در یک کل اجتماعی از آن پیروی می‌کنند. همین جنبه‌های عام در یک جامعه بزرگ یا ملت را به عنوان «فرهنگ عمومی» آن جامعه می‌توان مورد مطالعه و بررسی قرار داد (افروغ، ۱۳۷۹).

«فرهنگ عمومی عبارت است از مجموعه منسجم و نظام یافته‌ای از اهداف، ارزش‌ها، عقاید، باورها، رسوم و هنجارهای مردم متعلق به یک جامعه بزرگ، قوم یا ملت» بنابراین فرهنگ عمومی، شامل تمامی فعالیت‌های مبتنی بر اندیشه و عادت است که در جهت برآوردن نیازهای بشری بسته به انواع جوامع از نظر تاریخی، سیاسی، اقتصادی، مذهبی، رفتارهای عمومی مردم را شکل می‌دهد (خالدی، ۱۳۸۸). فرهنگ عمومی به معنای فرهنگ غالب و گسترده‌ای است که در میان عموم جامعه رواج و رسوخ دارد و حوزه‌ای از عقاید، ارزش‌ها، جلوه‌های احساسی و هنجارهاست که اجبار اجتماعی غیر رسمی از آن حمایت می‌کند و فراتر از گروه‌ها و اقشار خاص در کلیت جامعه مورد قبول است. بر این اساس فرهنگ عمومی از سه حوزه اصلی ارزش‌ها، عقاید، باورها و هنجارها تشکیل یافته است. در کشور ایران به دلیل اهمیت خاصی که به این موضوع داده می‌شود روز ۱۴ آبان به نام روز فرهنگ عمومی نام‌گذاری شده است و این امر ضرورت توجه و بررسی به این مفهوم را بیان می‌کند (مرعشی و همکاران، ۱۳۷۶).

فرهنگ عمومی در ایران

کشور ایران که یک کشور اسلامی است و از دیرباز دارای تمدن غنی ایرانی و ارزش‌های اصیل می‌باشد، اهمیت خاصی به مقوله فرهنگ و تعامل افراد با یکدیگر نه تنها به عنوان اعضای یک جامعه، بلکه به عنوان یک فرهنگ ویژه و شناخته شده جامعه اسلامی، می‌دهد. فرهنگ عمومی در کشور ایران مبتنی بر اصول و معارف اسلامی است (عبداللهی کوهی و همکاران، ۱۴۰۲). در دین مقدس اسلام غیر از اینکه افراد به یک سلسله مبانی فردی از نظر مسائل اخلاقی و فرهنگی معتقد هستند، یک سلسله قوانین و برنامه‌هایی وجود دارد که بر اساس روابط

اجتماعی افراد را به یکدیگر پایبند می‌سازد. اما برنامه‌ریزی‌هایی که اسلام برای هر فرد دارد، جدا از برنامه‌هایی نیست که برای فرهنگ عمومی یک جامعه پیش‌بینی کرده است؛ به‌عنوان مثال وقتی اعتقاد به یک سلسله مبانی فردی اخلاقی و فرهنگی مثل پاکی، درستی و حق‌گویی و بسیاری دیگر اصول اولیه برای هر فرد در نظر گرفته می‌شود، این امر می‌تواند ریشه و پایه برقراری روابط و مناسبات اجتماعی درستی را بنا نهد. بدیهی است که در چنین دینی، فرهنگ عمومی نیز بر پایه همزیستی، مودت، محبت، همکاری، همیاری و کمک و دستگیری از یکدیگر است. مهرورزی و عدالت اجتماعی و ظلم‌ستیزی از محوری‌ترین اصول اسلام در فرهنگ عمومی جامعه است (عبداللهی، ۱۳۷۸).

دینداری در جامعه

دین‌داری به معنای «درگیری‌های دینی» افراد تعریف شده است؛ به نحوی که نگرش، گرایش و کنش فرد را تحت تأثیر قرار می‌دهد. لذا درگیری‌های افراد با دین، می‌تواند ابعاد مختلفی را در بر گرفته، به جنبه‌های گوناگون وجودی وی مربوط شود. هم‌چنان‌که می‌توان سه بعد وجودی عاطفی، عقیدتی و رفتاری برای انسان قائل شد، درگیری‌های دینی افراد را به این سه بعد وجودی آنان می‌توان نسبت داد. بر این اساس که کدام یک از ابعاد وجودی افراد و به چه نحو، با دین درگیر است، انواع درگیری‌های دینی (انواع دین‌داری) وجود خواهد داشت. دین نیز خود بر این اساس که به کدام یک از این ابعاد وجودی بشر مربوط است، به ابعاد گوناگونی تقسیم می‌شود (شجاعی زند، ۱۳۸۴). لذا برای دین مورد نظر تحقیق (اسلام)، می‌توان ابعاد عبادی و شریعتی (مربوط به بعد رفتاری)، عقیدتی و اخلاقی (مربوط به بعد عقیدتی) و ایمانی (مربوط به بعد عاطفی) را تعیین کرد. حال، هریک از ابعاد وجودی دین‌دار با یکی از این ابعاد دین درگیر می‌شود (نوع فهم وی از عقاید و احکام، پای‌بندی او به عبادات، اخلاقیات و مناسک و عواطف او نسبت به خالق، ارزش‌ها، اخلاقیات و اولیای دین) و دین جلوه‌های متفاوتی در فرد می‌یابد.

نویسندگان مختلف برای ارائه انواع دین‌داری، از ملاک‌هایی متفاوت استفاده کرده‌اند؛ لذا بسته به ملاک مورد استفاده، انواع دین‌داری‌های آنان از هم متفاوت است. برای مثال، ملکیان (۱۳۷۸) انواع دین‌داری اسلامی را به «بنیادگرا»، «تجددگرا» و «سنت‌گرا» تقسیم می‌کند؛ کدیور (۱۳۸۵) معتقد است که انواع دین‌داری به «سنتی»، «سنت‌گرایانه»، «بنیادگرایانه» و «نواندیشانه» قابل تقسیم است؛ شپرد (۱۹۸۷ و ۲۰۰۴) پنج نوع دین‌داری «سکولار»، «تجددگرای اسلامی»، «اسلام‌گرای رادیکال»، «سنت‌گرا» و «سنت‌گرای جدید» را از انواع دین‌داری اسلامی می‌داند؛ نیک‌پی (۱۳۸۴) بر اساس تحقیقی تجربی، به هفت نوع دین‌داری: «عوامانه»، «ابزاری»، «ترکیبی نوین»، «الهیاتی»، «فقهی و شریعت‌مدارانه»، «سکولار» و «لائیک» دست یافته است؛ سروش (۱۳۷۸) به سه نوع دین‌داری در اسلام معتقد است: «دین‌داری مصلحت‌اندیش»، «معرفت‌اندیش» و

۵- تحول در نظام آموزشی حوزه: حوزه علمیه، مجموعه مراکز و محافل رسمی آموزشی، تحقیقاتی، تبلیغی و مدیریتی که عهده‌دار فهم یا تبیین یا دفاع از دین است. دین، برنامه‌خداوند برای زندگی انسان در دنیا است.

۶- ترویج فرهنگ دینی: حوزه‌های علمیه در گام دوم انقلاب، با تأکید بر ویژگی‌های اجتماعی دهه هشتاد به زمینه‌های فرهنگی اجتماعی داخلی بروز اغتشاشات پرداختند که قدرت‌های بیگانه از آن استفاده می‌کردند.

۷- دفاع از حریم دین: حوزه‌های علمیه نه تنها در ترویج فرهنگ دینی بلکه در دفاع از حریم دین نیز نقش اساسی دارند.

۸- مدیریت و حضور فعال و هوشمندانه: حوزه‌های علمیه در عرصه‌های سیاسی-اجتماعی مدیریت و حضور فعال و هوشمندانه دارند.

۹- تعامل و همکاری با رسانه ملی: حوزه‌های علمیه در چهارچوب اهداف و سیاست‌های کلان حوزه‌های علمیه، تعامل و همکاری با رسانه ملی دارند.

۱۰- گسترش فعالیت‌های رسانه ای حوزه: حوزه‌های علمیه در گسترش فعالیت‌های رسانه‌های حوزه نقش اساسی دارند.

۱۱- ایجاد سازوکار کارآمد و بومی حوزه: حوزه‌های علمیه در ایجاد سازوکار کارآمد و بومی حوزه برای تولید و بهره‌گیری از هنرهای اصیل فاخر نقش دارند.

۱۲- ترویج فرهنگ عامه: حوزه‌های علمیه در ترویج فرهنگ عامه و بیندازیم و فلسفه این امر را نیز می‌توانیم در سخن حضرت علی - علیه السلام - جویا شویم که فرمودند: «خدايا، ضرورت است که در زمین تو حجت‌هایی باشد که یکی پس از دیگری بر خلقت فرود آیند، تا آنها را به دینت هدایت سازند و علم تو را به آنها فرا دهند تا بدین طریق موالیان تو را از تفرقه و پراکندگی نجات دهند».

۱۴- پاسداری از موارث عظیم اسلام: حوزه‌های علمیه به عنوان پاسداران موارث عظیم اسلام نقش دارند.

۱۵- نقش مسجد به عنوان بزرگترین نهاد دینی: مسجد به عنوان بزرگترین نهاد دینی و مدنی و سرپرستی آن توسط روحانیت شیعه موجب می‌شود تا بیش از پیش نقش روحانیت در فرهنگ سازی جامعه تأکید شود.

با توجه به ادبیات پژوهش و بررسی یافته‌های پژوهش نقش حوزه‌های علمیه در راهبردهای فرهنگ عمومی و دینداری جامعه از چند جهت مهم و حائز اهمیت می‌باشد:

۱- تولید و ترویج فرهنگ دینی

حوزه های علمیه به عنوان مراکز تولید و ترویج فرهنگ دینی، نقش اساسی در شکل دهی به باورها و معتقدات دینی مردم دارند. این مراکز با تولید و ترویج آثار علمی و فرهنگی، به ویژه در زمینه های علوم انسانی، اخلاق، رفتار، فضایل و آموزش، به ترویج فرهنگ دینی می پردازند.

۲- دفاع از حریم دین و مقابله با انحرافات

دفاع از حریم دین و مقابله با انحرافات یکی از اساسی ترین کارهای حوزه های علمیه است. این مراکز با بهره گیری از منابع اصیل اجتهاد، اقامه دین را در ابعاد فردی، اجتماعی و حاکمیتی وظیفه خود می دانند و در امتداد این راه، به دفاع از حریم دین و مقابله با انحرافات می پردازند.

۳- هدایت جامعه در عصر غیبت

در عصر غیبت امام معصوم، علما به عنوان حافظان دین و شریعت اسلامی و جانشینان امام معصوم، وظیفه هدایت جامعه را بر عهده دارند. مردم وظیفه دارند به آنان مراجعه نمایند و آنان به عنوان حجت غایب، در حوادث واقعه به راویان حدیث و علما مراجعه می کنند.

۴- فراهم آوردن زمینه برای اجرای احکام اسلامی

یکی دیگر از وظائف حوزه های علمیه، فراهم آوردن زمینه برای اجرای احکام اسلامی است. این رسالت که به نوعی فرهنگ سازی و ترویج احکام اسلامی است، از وظائف اساسی حوزه های علمیه است.

۵- تعامل با رسانه ها و فعالیت های فکری - فرهنگی

حوزه های علمیه با بهره گیری از ابزارها و قالبهای مؤثر در گسترش نظامهای فکری - فرهنگی، به تعامل با رسانه ملی در چهارچوب اهداف و سیاستهای کلان حوزههای علمیه می پردازند. همچنین، این مراکز به گسترش فعالیتهای رسانه های حوزه (بومی و مستقل دیداری و شنیداری و نوشتاری سنتی و دیجیتال) و ایجاد سازوکار کارآمد و بومی حوزه برای تولید و بهره گیری از هنرهای اصیل فاخر می پردازند.

۶- مدیریت و حضور فعال در عرصه بین المللی

حوزه های علمیه با مدیریت و حضور فعال در عرصه های سیاسی - اجتماعی، به رویارویی با فعالیتهای واگرایانه و دگراندیشانه جریانهای فکری و فرهنگی و سیاسی می پردازند. این مراکز با تلاش برای ایجاد رشتهها، نقشهها و نظامهای فکری و معرفتی، به مدیریت و حضور فعال در عرصه بین المللی می پردازند. به طور کلی، نقش حوزه های علمیه در راهبردهای فرهنگ عمومی و دینداری جامعه از اهمیت ویژه ای برخوردار است. این مراکز با تولید و ترویج فرهنگ دینی، دفاع از حریم دین، هدایت جامعه، فراهم آوردن زمینه برای اجرای احکام اسلامی، تعامل

با رسانه ها و فعالیت های فکری - فرهنگی، و مدیریت و حضور فعال در عرصه بین المللی، به ترویج فرهنگ دینی و هدایت جامعه می پردازند.

بحث و نتیجه گیری

بی تردید حوزه های علمیه همواره به عنوان متولی و محافظ اصول اساسی و ریشه ای دین در طول تاریخ به اسلام و جامعه خدمت کرده اند. در حال حاضر، دسترسی ما به این منابع و متون فراوان قرآنی مدیون تلاش های خیرخواهانه نهاد روحانیت است. حوزه علمیه در ترویج و دفاع از ارزش های اسلامی مبتنی بر آموزه های قرآن و اهل بیت (ع) تاکید دارد. حوزه تفسیر و تعلیم مبانی اسلامی و تبلیغ دین و دفاع از آن در برابر انحرافات را بر عهده دارد. همچنین روحانیت در ترویج فرهنگ قرآنی در جامعه، تقویت انسجام اجتماعی و دفاع از ایمان در برابر انحرافات تاکید دارد. بدیهی است که روحانیون متعهد و قاطع در رسیدن به این موقعیت حق منفعل نماندند، بلکه از همان ابتدا در میدان های مختلف فرهنگی درگیر شدند. با توجه بررسی یافته های پژوهش نقش حوزه های علمیه در راهبردهای فرهنگ عمومی و دینداری جامعه از نظر تولید و ترویج فرهنگ دینی، دفاع از حریم دین و مقابله با انحرافات، هدایت جامعه در عصر غیبت، فراهم آوردن زمینه برای اجرای احکام اسلامی، تعامل با رسانه ها و فعالیت های فکری - فرهنگی و مدیریت و حضور فعال در عرصه بین المللی نقش به سزایی دارند.

منابع

قرآن کریم

غیرالحکم

احمدی، علی اصغر؛ فراهانی، محمدنقی. (۱۳۷۹). روان‌شناسی عمومی دوره کاردانی تربیت معلم. شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی ایران، تهران.

اسمعیل زاده، رضا. (۱۳۹۶). گفتارها و نوشتارها (مجموعه مقالات همایش نخبگان، فرهیختگان و پیشکسوتان قرآنی)، دبیرخانه کمیون توسعه فعالیت‌های تبلیغی ترویجی قرآن کریم، تهران.

افروغ، عماد. (۱۳۷۹). فرهنگ شناسی و حقوق فرهنگی، تهران: فرهنگ و دانش.

انصاری، علیرضا. (۱۳۸۸). راه کارهای جذب جوانان به دین، معارف اسلامی، ۷۷(۳).

بهروزی، سحر. (۱۴۰۰). نقش حوزه های علمیه در ایجاد تمدن اسلامی با تاکید بر بیانیه گام دوم انقلاب، همایش علمی – پژوهشی فتح الفتوح (۱) با موضوع تعلیم و تربیت تمدنی، شیراز.

درستی مطلق، مرجان. (۱۳۸۳). راه کارهای گرایش جامعه به دینداری، نامه جامعه. ۱(۱). ۲۲-۲۸.

دفتر برنامه ریزی و نظارت راهبردی. (۱۳۹۴). سند چشم‌انداز حوزه‌های علمیه، مرکز مدیریت حوزه های علمیه، قم: اندیشکده دفتر برنامه ریزی و نظارت راهبردی

خالدی، سمانه. (۱۳۸۸). فرهنگ عمومی، دانشنامه پژوهش پژوهشکده باقرالعلوم، قم: دانشگاه باقرالعلوم.

سام دلیری، کاظم. (۱۳۹۴). انواع دین‌داری و روحانیت؛ بررسی تأثیر نوع دین‌داری بر تبعیت از روحانیان. فصلنامه علمی شیعه شناسی، ۱۳(۵۲)، ۵۳-۸۳.

شجاعی زند، علیرضا. (۱۳۸۴). مدلی برای سنجش دینداری در ایران. مجله جامعه شناسی ایران، ۶(۱)، ۳۴-۶۶.

عبداللهی، محمد (۱۳۷۸). با قانون‌گرایی و فرهنگ عمومی (ویژه گردهمایی قانون‌گرایی و فرهنگ عمومی). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

غفاری پور، یونس. (۱۳۹۳). نقش حوزه‌های علمیه در حیات و استمرار تمدن اسلامی، کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی.

قره‌خانی، طاهره. (۱۴۰۰). نقش حوزه‌های علمیه در توسعه‌ی معنویت و اخلاق اسلامی در جامعه، همایش علمی - پژوهشی فتح الفتوح (۱) با موضوع تعلیم و تربیت تمدنی، شیراز

عبداللهی کوهی، امیرحسین و ضیائیان آقابزرگی، سیدسینا و حسین پور، مرتضی و سوزی، امیرمحمد. (۱۴۰۲). بررسی اهمیت پیشرفت فرهنگ و تمدن در یک جامعه و نقش آموزش و پرورش بر توسعه فرهنگ کشورها، چهارمین کنفرانس بین‌المللی و پنجمین کنفرانس ملی یافته‌های نوین در مدیریت، روان‌شناسی و حسابداری، تهران.

عیوضی، یاور؛ دشتی، محمد تقی. (۱۴۰۰). بررسی چرایی تنوع‌یابی دین‌داری در جامعه ایرانی. مطالعات فرهنگی اجتماعی حوزه، ۵(۱۰)، ۲۷-۴۶.

کافی موسوی، اباذر؛ رضازاده، مریم؛ شیروانی شیری، علی. (۱۳۹۹). نقش تربیتی و هدایت‌گری روحانیت در نظارت اجتماعی، ارتقاء فرهنگ دینی، تبیین مصالح و مفاسد اجتماعی. رهیافت فرهنگ دینی، ۳(۹)، ۷-۳۰.

مرعشی، سید جعفر؛ جدی، سوسن؛ حبیبی؛ محمد. (۱۳۷۶). پیرامون فرهنگ عمومی کشور، تهران: سازمان مدیریت صنعتی.

حسن پور، آرش، و معمار، ثریا. (۱۳۹۴). مطالعه وضعیت دین‌ورزی جوانان با تاکید بر دینداری خودمرجع (ارائه یک نظریه زمینه‌ای). تحقیقات فرهنگی ایران، ۸(۳) (پیاپی ۳۱)، ۹۹-۱۳۱.